

Research Paper

Investigating the economic performance of Prophet Muhammad (pbuh) during his blessed life in Madineh

Salimeh Afzali¹, Ebrahim Khorasani Parizi^{*2}, Ali Rahimi Sadegh²

1. PhD student, Department of History, Baft Branch, Islamic Azad University, Baft, Iran.
2. Assistant Professor, Department of History, Baft Branch, Islamic Azad University, Baft, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 303-318

Use your device to scan and read
the article online

Keywords:

*economic performance,
Prophet Muhammad
(PBUH), economic
performance of the
Prophet (PBUH),
economic threats*

In a general view, economics is the knowledge of how people and society choose to use and hire scarce resources to produce various goods and services and distribute them among people and different groups of society for consumption. research goal is investigating the economic performance of Prophet Muhammad during his blessed life in Medina. The research method is the historical, data are collected through studying historical documents and sources. The method of data analysis is to match and compare them with each other. The economic components of the Prophet's rule in Medina are: promoting the culture of work, clarifying the rules of business, closely monitoring the market, leaving the market from the yoke of Jewish rule, and establishing the Islamic market, correcting the cycle of production, distribution and consumption, developing domestic production and encouraging to trade and commerce, fighting against the threats of hypocrites and internal intruders, defending the borders and establishing security in the region, developing exports and communicating with neighbors, correcting the lifestyle, trusting the youth, creating jobs for immigrants and so on.

Citation: Afzali, S., Khorasani Parizi, E. and Rahimi Sadegh, A. (2025). **A study of the economic performance of the Prophet Muhammad (PBUH) during her blessed life in Medina and its strategic importance.** Geography (Regional Planning), 15(59),303-318

DOI:[10.22034/jgeoq.2025.498230.4210](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.498230.4210)

Extended Abstract

Introduction

Economics, in a general view, is the knowledge of how people and society choose to employ and employ scarce resources to produce various goods and services and distribute them among different individuals and groups in society for consumption. This important institution, along with other institutions such as family, education, and government, is considered one of the institutions that influence social interactions at the societal level. Since in the interaction between these institutions, the weakness of each leads to the weakness and laxity of other institutions and, as a result, creates a disturbance in public order, paying attention to the efficiency of the economic institution as an influential institution and one of the fundamental foundations that shape human societies can have a direct impact on the creation of public social order. The Holy Quran introduces the Holy Prophet (PBUH) as a good model in Surah Al-Ahzab, verse 21. The necessity of researching the life history, as a model, began from the very first days after the death of the Holy Prophet.

Methodology

The research method used is the historical method and the collection method is the use of historical documents and sources with a library method. The data analysis method is the matching and comparison of them with each other.

Results and discussion

The economic policies of the Prophet Muhammad (PBUH) in Medina were based on three main pillars: economic measures (including financial resources such as anfal (spoils of war), khums (one-fifth tax), zakat (alms), jizya (tax on non-Muslims), and kharaj (land tax), along with the fair distribution of public funds), economic agreements (such as treaties with the Jewish tribes of Banu Nadir and Khaybar, as well as ahl al-dhimmah (protected non-Muslim citizens) to ensure income and financial security), and countering external threats (such as the economic sanctions imposed by the Quraysh, the siege of Shi'b Abi Talib, and the Battle of the Trench). The Prophet (PBUH) strengthened a resilient economy through policies like creating employment opportunities for migrants,

encouraging trade, establishing an Islamic marketplace, and ensuring equitable wealth distribution. The principles underlying his economic approach included promoting a culture of labor, correcting production and consumption cycles, empowering youth, expanding trade relations, and confronting internal hypocrites—all aimed at achieving economic justice and financial independence for the Islamic community.

Conclusion

In Islamic economics, any behavior that prevents the main goal and wisdom of creation from being achieved is prohibited and the government works to correct and correct economic behavior so that no one or group acts against the lofty goals of Islam and the interests of Muslims. This is why;

Scholars believe that in explaining the foundations of Islam, understanding the life of the Prophet (PBUH) and the pure Imams (PBUH) by following the instructions of the Holy Quran can place the correct way of life based on divine revelation before the believers in the complete religion, and what we have seen in the above verses is the correct way of economic behavior from the perspective of Islam.

Seven components in examining the economic performance of the Prophet (PBUH) in conditions of war, threats and sanctions; The economic contracts and instructions emphasized by him are shown in the chart below as the result of a search for the economic performance of the Holy Prophet (PBUH) in Medina. National determination under the leadership of the great nature of the Messenger of Allah (PBUH) brought the true message of Islam to the ears of the world in a short period of time, despite all the obstacles.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

References

1. Ibn Kathir, Ismail Ibn Omar (1387), Tafsir Ibn Kathir, Qom: Tebyan Cultural and Information Institute.
2. Ibn Hesham (1361), Sirat Rasulullah, translated by Rafi al-Din Ishaq Ibn Muhammad Hamdani (Qazi Abarqo), revised by Asghar Mahdavi, vol. 2, Tehran: Khwarazmi Publications.
3. Ibn Saad, Muhammad ibn Saad, the writer of Waqdi (1374), Tabaqat al-Kubari, translated by Mahmood Mahdavi Damghani, Tehran: Farhang and Andishe.
4. Bayhaqi, Ahmad bin Hossein (1387), Sunan al-Kubari, vol. 6, Qom: Tebian Cultural and Information Institute.
5. Javad, Ali (1391), al-Mufsal fi Tarikh al-Arab before Islam, vol. 4 and 7, Baghdad: Maktaba al-Nahda.
6. Khomeini, Ruhollah (1385), Imam Khomeini's Treatise, Qom: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini (RA).
7. Makarem Shirazi, Nasser (1374), sample interpretation, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
8. Dorudgar, Yusuf (1394), Summary of the History of the Prophets, Tehran: Yas Behesht.
9. Devani, Ali (1390), History of Islam from the beginning to Hijra, Qom: Islamic Publications Office.- Rahimi, Abdul Rafi and Ali Gholami Firouz Jai (2014), "Evaluation of economic and religious policies of the Messenger of God (PBUH) in Medina", Historical Research Quarterly, (26) 2, 71-88.
10. Taqvi Sangdehi, Seyedah Leila, Bahram Amani Chakli and Jamila Abbasi (1395), "Principles and economic rules governing covenants and contracts during the period of the Prophet (peace be upon him)", Sokhon Tarikh, Volume 10, Number 23, 101-116.
11. Sadr, Seyyed Kazem (1386), Sadr Islam Economy, Tehran: Shahid Beheshti University Scientific Works Publishing Center.
12. Tabari, Muhammad bin Jarir (1375), Tabari's History, translated by Abolqasem Payandeh, vol. 3 and 4, Tehran: Asatir Publishing House.
13. Fayaz, Aliakbar (1384), History of Islam, Tehran: University of Tehran.
14. The Holy Quran
15. Mirslim, Mustafa (1372), Encyclopaedia of Islamic World, Volume 3, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
16. Nasiri, Muhammad (1400), Analytical history of early Islam, second edition, Qom: Ma'arif publishing office.
17. Yaqoubi, Ahmed bin Ishaq (2009), Tarikh Yaqoubi, translated by Mohammad Ebrahim Aiti, vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

مقاله پژوهشی

بررسی عملکرد اقتصادی نبی اکرم (ص) در دوره حیات مبارک ایشان در مدینه و اهمیت سوق الجیشی آن

سلیمه افضلی - دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران.
ابراهیم خراسانی پاریزی* - استادیار، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران
علی رحیمی صادق - استادیار، گروه تاریخ، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>اقتصاد در یک نگاه کلی دانش چگونگی انتخاب مردم و جامعه برای به کارگیری و استخدام منابع کمیاب جهت تولید کالاها و خدمات گوناگون و توزیع آنها میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف است. این نهاد مهم در کنار سایر نهادها مثل خانواده، آموزش، دولت به عنوان یکی از نهادهای اثرگذار بر تعاملات اجتماعی در سطح جامعه به شمار می‌آید. از آنجا که در تعامل میان این نهادها، ضعف هر یک منجر به ضعف و سستی سایر نهادها و در نتیجه ایجاد اختلال در نظم عمومی می‌شود، توجه به کارآمدی نهاد اقتصاد به عنوان نهاد اثرگذار و یکی از پایه‌های اساسی شکل دهنده جوامع بشری، می‌تواند بر ایجاد نظم عمومی اجتماعی اثر مستقیم داشته باشد. قرآن کریم در سوره احزاب آیه ۲۱، حضرت رسول اکرم (ص) را به عنوان الگویی نیکو معرفی می‌کند. ضرورت پژوهش در سیره، به عنوان اسوه، از همان آغازین روزهای پس از رحلت آن حضرت آغاز شد.</p>	<p>شماره صفحات: ۳۰۳-۳۱۸</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>
	<p>واژه‌های کلیدی: عملکرد اقتصادی، رسول اکرم (ص)، عملکرد اقتصادی نبی اکرم (ص)، تهدیدهای اقتصادی</p>

استناد: افضلی، سلیمه، خراسانی پاریزی، ابراهیم و رحیمی صادق، علی. (۱۴۰۴). بررسی عملکرد اقتصادی نبی اکرم (ص) در دوره حیات مبارک ایشان در مدینه و اهمیت سوق الجیشی آن. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۵(۵۹)، ۳۰۳-۳۱۸

DOI:10.22034/jgeoq.2025.498230.4210

مقدمه

اقتصاد در یک نگاه کلی دانش چگونگی انتخاب مردم و جامعه برای به‌کارگیری و استخدام منابع کمیاب جهت تولید کالاها و خدمات گوناگون و توزیع آنها میان افراد و گروه‌های مختلف جامعه برای مصرف است. این نهاد مهم در کنار سایر نهادها مثل خانواده، آموزش، دولت به‌عنوان یکی از نهادهای اثرگذار بر تعاملات اجتماعی در سطح جامعه به‌شمار می‌آید. از آنجا که در تعامل میان این نهادها، ضعف هر یک منجر به ضعف و سستی سایر نهادها و در نتیجه ایجاد اختلال در نظم عمومی می‌شود، توجه به کارآمدی نهاد اقتصاد به‌عنوان نهاد اثرگذار و یکی از پایه‌های اساسی شکل دهنده جوامع بشری، می‌تواند بر ایجاد نظم عمومی اجتماعی اثر مستقیم داشته باشد. قرآن کریم در سوره احزاب آیه ۲۱، حضرت رسول اکرم (ص) را به‌عنوان الگویی نیکو معرفی می‌کند. ضرورت پژوهش در سیره، به‌عنوان اسوه، از همان آغازین روزهای پس از رحلت آن حضرت آغاز شد.

در خصوص ابعاد وجودی و معنوی اسلام، آنچه اندکی مغفول مانده؛ بعد اقتصاد در حکومت اسلامی است. در راستای بیان نظر اسلام در خصوص مسائل اقتصادی، به نمونه کامل حکومت‌داری اسلامی که توسط برترین رهبر سیاسی و دینی جهان اسلام یعنی شخص نبی اکرم (ص) اداره شده‌است؛ مراجعه و عملکرد ایشان، بررسی شده‌است. نکته حائز اهمیت اینکه چرخه اقتصادی سالم و کارآمد تنها به‌دست انسان‌های خودساخته و اخلاق‌مدار و با نظارت مستمر و دقیق دستگاه اجرایی محقق خواهد شد. این مسیر اسلام در بعد اقتصادی است که ضامن تحقق اقتصادی پویا و کارآمد خواهد بود. بازاندیشی و ژرف‌نگری در خصوص ابعاد ناشناخته اقتصاد اسلامی یکی از ضرورت‌هایی است که مسلمانان در برابر آن قرار گرفته‌اند. ناشناخته ماندن ابعاد اقتصادی اسلام در دوره‌های پیشین به‌دلیل محدودیت‌های شناختی انسان و عدم تکامل ذهن و عقل و قدرت استنباط انسان امری طبیعی است. دیگر ضرورت پیش روی همه مسلمانان، پیش رو داشتن دریایی همچون پیامبر اسلام است، که در هر زمان می‌توان به‌اندازه نیاز از آن بهره جست. در حقیقت بسیاری از آنچه مسلمانان در کتب و یافته‌های اندیشمندان معاصر غربی می‌جویند؛ ناب‌تر و پیراسته‌تر در سیره و اندیشه‌های حضرت محمد (ص) قابل دستیابی است. حکومت‌های اسلامی همواره مورد تهاجم قدرت‌طلبان بوده‌اند، با توجه به اینکه اقتصاد و تأمین معیشت مردم مهم‌ترین وظیفه حکومت‌ها است مطالعه زندگی و عملکرد پیامبر اکرم (ص) از بعد اقتصادی، و تطبیق آن با شرایط اقتصادی فعلی مفاهیم راهبردی و کارآمد سیره ایشان دارای اهمیت است. در حوزه سیره اقتصادی رسول خدا آثار متعددی تألیف شده‌است. این آثار در موضوع سیره اقتصادی با عناوین مختلف موجود است، اما رویکرد آنان رویکرد سیره پژوهی نبوده و بیشتر جنبه نقل حدیث و توجه دادن به توصیه‌های اقتصادی آن حضرت بوده است. برخی دیگر از آثار موجود به بررسی وضعیت اقتصادی جامعه اسلامی در صدر اسلام با رویکرد مباحث اقتصادی پرداخته‌اند. هر چند این آثار به‌لحاظ چارچوب نظری و مفهومی قابل توجه بوده و زمینه‌های مناسبی را برای ورود بیشتر به مباحث اقتصاد اسلامی فراهم می‌کند، اما نمی‌توان به این نوع کتاب‌ها به‌عنوان کتاب‌های سیره اقتصادی نگاه کرد. در این پژوهش تلاش بر آن است تا با بررسی مجموعه گزارش‌های موجود در تواریخ عمومی و منابع سیره به‌گونه‌ای مستقل به‌روش‌ها و منش‌های اقتصادی رسول خدا (ص) برای دستیابی به الگوی صحیح اقتصادی، پرداخته شود. هدف از انجام این پژوهش بررسی شاخص‌های اقتصادی در سیره پیامبر اکرم (ص) می‌باشد.

پیشینه پژوهش:

جباری (۱۳۸۵) دریافت که ابعاد مختلف سیره اقتصادی حضرت پیامبر (ص) عبارتند از: فرایندی از درآمد و منابع درآمدی، تولید، توزیع و مصرف است. سید حسین‌زاده یزدی و شریف‌زاده (۱۳۹۵) در پژوهش خود الگوی سیره پیامبر اعظم (ص) شامل چهار مقوله اساسی و ۳۱ مفهوم کلی ترسیم کرد که محوریت آن مقابله با تهدیدها و تحریم‌های

اقتصادی مصون ماندن از آنها است و این چنین با الگوگیری از سیره نبوی علی‌الخصوص در شرایط تحریم، راهکارهای مؤثری در زمینه مقاومت در برابر تهدیدهای خارجی ارائه نموده است که از جمله آنها اقتصاد درون‌زا و تأکید بر داشته‌های ملی و بومی است. رحیمی و غلامی فیروز جایی (۱۳۹۴) متوجه شدند که جهت‌دهی‌های حضرت رسول اکرم (ص) نظم و انضباط خاصی را بر بازار مدینه حاکم می‌سازد. پایبندی بدان اولاً که تجارت داخلی و خارجی را بر پایه قوانین اسلام با سایر همسایگان افزایش می‌دهد و ثانیاً با تحریم احتکار، رباخواری، خرید و فروش برخی اقلام ممنوعه غش در معامله، سلامت معامله تضمین می‌گردد. همچنین به بازارهای عصر جاهلیت و بازارهای پس از پیامبر (ص) نیز اشاره می‌کند. مرسل پور و جم (۱۳۹۷) از برنامه ریزی‌های اقتصادی ایشان سخن می‌گویند که چگونه مهاجرانی که تمام دارایی خویش را در مکه گذاشته و به مدینه آمده‌اند؛ تحت راهنمایی‌های رسول اکرم (ص) برایشان اشتغال زایی شده و به‌زودی صاحب درآمد شدند.

روش شناسی تحقیق:

در انجام این پژوهش بر اساس شیوه معمول در تحقیقات علوم انسانی تأکید بیشتر بر منابع مکتوب و دست اول نوشتاری می‌باشد. لذا سعی شده است با مراجعه به کتابخانه‌ها و بررسی منابع دست اول ناب و خاص سیره معیشتی، اخلاقی، حکومتی پیامبر اکرم (ص) بررسی؛ و گزارش‌ها رسیده از ایشان به استخراج سیاست‌های اقتصادی حکومت داری ایشان پرداخته شود. همچنین با مطالعه دقیق مقالات جدید خاص سیره اقتصادی حضرت محمد (ص) مطالب کاملاً به‌صورت به‌روز و با متدهای علمی جدید ارائه گردد.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول پژوهش: محورهای عملکرد اقتصادی پیامبر اکرم (ص) چه بودند؟

عملکرد اقتصادی پیامبر اکرم (ص) در زمان تشکیل حکومت در مدینه، در سه محور زیر قابل بررسی است:

- ❖ تدابیر اقتصادی ایشان شامل منابع مالی، درآمدها، مخارج و دارایی‌ها،
- ❖ قراردادهای پیامبر،
- ❖ تهدیدهای خارجی و روش‌های مقابله با آنها.

پیش از آنکه برنامه ریزی اقتصادی نبی اکرم (ص) بیان گردد؛ لازم است خلاصه‌ای در خصوص مسائل اقتصادی، وضعیت مالی، درآمدها و شیوه تخصیص اعتبارات بیت‌المال مسلمین توضیح داده شود تا بدین طریق با شناخت بهتر و کامل‌تر به بررسی موضوع مورد نظر پرداخته شود.

■ منابع مالی

درآمدهای بیت‌المال عبارت بودند از:

۱. انفال: که شامل زمین‌های بایر، غنائم برجسته، اموال بی‌وارث، اموال پادشاهان و مواردی از این قبیل که پیامبر طبق مصلحت از آنان بهره می‌جستند (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۳۶۸).
۲. خمس: یک پنجم درآمد سالیانه و بعضی اموال دیگر که به حاکم اسلامی تحویل داده می‌شود. این فرمان پس از نزول آیه ۴۱ سوره انفال که متن آیه و ترجمه آن در ادامه ذکر شده است، طی چند مرحله بر مسلمین واجب گردید؛ متن عربی آیه: **وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِن كُنْتُمْ أُمَّتُمْ لَهُ وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقِي الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ** (انفال: ۴۱) ترجمه فارسی: بدانید هرگونه غنیمتی به‌دست آورید، خمس آن برای خدا، و برای پیامبر (ص)، و برای ذی‌القربی و

یتیمان و مسکینان و واماندگان در راه (از آنها) است، اگر به خدا و آنچه بر بنده خود در روز جدایی حق از باطل، روز درگیری دو گروه (باایمان و بی‌ایمان) [روز جنگ بدر] نازل کردیم، ایمان آورده‌اید؛ و خداوند بر هر چیزی تواناست. ۳. زکات: یکی دیگر از منابع مالی تأمین بیت‌المال در زمان پیامبر (ص) بوده است که بر گاو، گوسفند، شتر، خرما، گندم و... تعلق می‌گیرد.

۴. جزیه: مالیاتی است که از اهل کتاب در برابر مسئولیتی که دولت اسلامی به‌منظور تأمین امنیت جانی، عرضی و مالی آنها به عهده می‌گیرد؛ دریافت می‌گردد. مطابق دستور قرآن کریم در آیه ۲۹ سوره توبه که می‌فرماید: متن عربی آیه: قَاتِلُوا الَّذِينَ لَمْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ (توبه: ۲۹)

ترجمه فارسی: با کسانی از اهل کتاب که به خدا و روز بازپسین ایمان نمی‌آورند و آنچه را خدا و فرستاده‌اش حرام گردانیده‌اند حرام نمی‌دارند و متدین به دین حق نمی‌گردند کارزار کنید تا با [کمال] خواری به‌دست خود جزیه دهند. ۵. خراج: در اصطلاح فقهی عبارت است از مال اجاره‌ای که حاکم اسلامی از طریق اجاره دادن اراضی مفتوح عنوه وصول می‌کند و فرمان آن در آیه ۶ سوره حشر تبیین شده‌است:

متن عربی آیه: وَ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْ جَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ وَلَا لَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رِيسَالَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (حشر: ۶)

ترجمه فارسی: و آنچه را خداوند بر فرستاده خود از (اموال) آنها (به‌عنوان فیء) بازگرداند (همه از آن رسول اوست، زیرا) شما برای (گرفتن) آن اسب و شتری نتاختید (و بر سرش نچنگیدید) و لکن خداوند فرستادگان خود را بر هر کس بخواهد، مسلط می‌سازد، و خدا بر هر چیزی تواناست.

پیامبر اکرم (ص) به شیوه خاص خود و از راه‌های مختلف به جمع‌آوری و استحصال اموال بیت‌المال اقدام می‌کردند و در نصب عاملان و فرمانداران نهایت دقت را داشتند و در انتخاب عاملان مهاجر و انصار را به کار می‌گرفتند که بدین عاملان مستوفی گفته می‌شد.

■ تخصیص اعتبارات

در خصوص شیوه تقسیم بیت‌المال، در زمان پیامبر، بیت‌المال به‌طور مساوی بین مهاجر و انصار تقسیم می‌شد و رشد اقتصادی در تمامی دهک‌های جامعه؛ یکسان و همسو بود. انحراف از این روند از زمان خلیفه دوم - عمر بن خطاب - آغاز شد که دفاتر حقوق و عطایا تدوین گردید و تقسیم بیت‌المال بر اساس برخی مزایا از جمله برتری مهاجر بر انصار، عرب بر عجم، آزاد بر برده و... انجام می‌پذیرفت که خسارات جبران‌ناپذیر که بعدها در تاریخ اسلام شاهد آن هستیم، به وقوع پیوست (نصیری، ۱۴۰۰: ۲۱۴).

مخارج در زمان پیامبر (ص) به‌طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شد:

❖ مخارج برنامه‌های حکومت اسلامی

❖ بالا بردن سطح زندگی همه مردم

پیامبر (ص) سعی بر آن داشتند با هزینه کرد صحیح و دقیق بیت‌المال، عقب ماندگی‌های اقتصادی را که مانع پیشرفت و تحقق اهداف مقدس اسلامی بود؛ مرتفع سازند. به‌عنوان مثال در هر سال از محصول اراضی خیر، بخشی را جهت فقرزدایی و بخشی دیگر را جهت هزینه‌های حکومتی از قبیل تجهیز سپاه، هیئت‌های نمایندگی و دیگر مخارج حکومتی به کار می‌گرفتند. همچنین با دقت هر چه تمام‌تر، سعی در همسویی جامعه و توانمندسازی یک‌دست تمام اقشار اجتماع داشتند. رشد اقتصادی هماهنگ، جلوگیری از اجتماع ثروت در انحصار گروه‌های خاص و کاهش فاصله طبقاتی از جمله شاخص‌های برجسته عملکرد ایشان می‌باشد.

پیامبر اکرم (ص) با جهت‌دهی‌ها و راهنمایی‌هایی خود؛ روش معامله صحیح و به‌دور از غل و غش را نیز به مسلمین آموزش می‌دادند. در اصول کافی از ایشان نقل است که می‌فرمایند: «هر کس چهار امر را در معامله رعایت کند؛ درآمدش پاک خواهد بود؛ در موقع خرید از کالا عیب جویی نکند، در زمان فروش کالا در تمجید مبالغه نکند، عیب کالا را مخفی ننماید و در خرید و فروش قسم یاد نکند». و نیز می‌فرمودند: «هر کس تقاضای مسلمانی را در فسخ معامله بپذیرد، خداوند لغزش و گناه او را ببخشد». آموزه‌های اقتصادی پیامبر عبارتند از: روح تجارت در اسلام. کیفیت درآمد؛ درآمدی حاصل از کار و تلاش، که در آن سهمی برای فقرا، سهمی برای پیشبرد اهداف و توسعه حکومت اسلامی در نظر گرفته شده باشد.

سؤال دوم پژوهش: تدابیر اقتصادی حکومت نبوی چه بودند؟

در خصوص تدابیر اقتصادی پیامبر اکرم (ص) باید گفت ایشان همواره مسلمانان را از پرتگاه‌های افراط و تفریط بر حذر می‌داشتند؛ بدین معنا که زهدورزی از دیدگاه اسلام ترک دنیا و گوشه نشینی نیست؛ بلکه زهدورزی حقیقی، رضایت به قضای الهی و رعایت حلال و حرام خدا در معامله است. تعالیم قرآن کریم در کنار آموزه‌های پیامبر (ص) با تأکید بر رعایت مبانی اخلاق فردی، اصولی را بر اجتماع مسلمین تبیین می‌نماید که التزام به آنها ضامن فلاح، رستگاری و حفظ نشاط جامعه اسلامی است و نه تنها همچون خون در رگ‌های حیاتی جامعه می‌جوشد، بلکه مؤید مدنی بالطبع بودن انسان نیز هست که در کنار معاشرت با دیگران به رفع احتیاجات در چارچوب اصول الهی می‌پردازد.

الف. اشتغال زایی مهاجرین

اصلی‌ترین دغدغه در بدو ورود به مدینه، بحث تأمین معیشت مهاجرین است. با توجه به اینکه هجرت به‌صورت کاملاً ناگهانی اتفاق افتاد؛ مهاجرین تمامی اموال و دارایی‌های خویش را در مکه گذاشته و به مدینه آمده‌بودند؛ از همین رو ساماندهی اوضاع، نیاز به تدابیر ویژه داشت. بنا به روایت کتاب سیره ابن اسحاق؛ پیامبر اکرم (ص) در اولین اقدام ویژه خویش، میان هر یک از مهاجرین و انصار عقد اخوت بست تا بدین طریق دو تن دو تن با هم در راه خدا برادر شوند (ابن اسحاق، ۱۳۸۳: ۱۵۳-۱۵۰). هر یک از انصار حامی یکی از مهاجرین می‌گردد و علاوه بر یاری یکدیگر در راه خدا در زمینه تأمین مایحتاج زندگی نیز برادر ایمانی خویش را همچون یکی از اعضای خانواده حمایت می‌کند (صدر، ۱۳۸۶: ۶۶-۶۵). گاهی اوقات با توجه به جوشش حس انسانیت که وجود مبارک رسول‌الله (ص) در جامعه نو پای اسلامی به وجود آورده‌بودند؛ برخی انصار پا را فراتر نهاده و تمایل داشتند تمامی اموال و دارایی‌هایشان را به برادر ایمانی خویش بدهند که تدبیر حکیمانه نبی گرامی اسلام (ص) بر این بود که قرارداد مساقات و مزارعه میانشان برقرار گردد (بیهقی، ۱۳۸۷: ۱۱۶)؛ تا بدین طریق هم زمینه اشتغال زایی مهاجرین فراهم شود و هم از حصول درآمدهای بی تلاش در جامعه جلوگیری گردد. یکی از آموزه‌های مهم سیاست اقتصادی پیامبر (ص) نیز در همین قرارداد مساقات نمایان می‌گردد که ایشان نسبت به انباشت ثروت میان یک گروه خاص نگران هستند و تلاش دارند مساوات را در توزیع ثروت در تمام اقشار جامعه برقرار نمایند؛ مسئله پر اهمیتی که تعهد بدان از ایجاد اختلاف طبقاتی و فاصله میان فقیر و غنی جلوگیری می‌نماید. همچنین پیامبر اکرم (ص) سعی بر آن داشتند که با وجود میل قلبی انصار؛ مهاجرین به‌زای کار درآمد داشته‌باشند و بدین طریق حصول درآمد بدون فعالیت را نیز مذموم اعلام نمودند.

ب. تشویق به تجارت و بازرگانی

یکی دیگر از محورهای اشتغال زایی حضرت ختم المرسلین (ص)، رواج بازرگانی و تجارت در مدینه بود. با توجه به اینکه مهاجرین اهل مکه بودند و اهالی مکه نیز با بازرگانی و تجارت مانوس بودند؛ شخص حضرت پیامبر اکرم (ص) در دوران جوانی و نوجوانی خویش همراه عموی بزرگوارشان در کاروان‌های تجاری حضور داشتند و در معروف‌ترین بازارهای فصلی آن زمان که «سوق عکاظ» بود؛ نیز شرکت داشتند. سوره مبارکه قریش، بیانگر سفرهای تجاری

تابستانی و زمستانی قریش هست. حتی در برخی اسناد تاریخی، نخستین تجارت با خارج شبه جزیره عربستان را به هاشم جد بزرگوار پیامبر (ص) نسبت داده‌اند (دوانی، ۱۳۹۰: ۳۰-۳۱). بدین لحاظ ایشان به اصول تجارت، کاملاً واقف بوده؛ از همین رو مسلمانان را به تجارت با قبایل همسایه، ترغیب و تشویق می‌نمودند و با وجود اینکه شغل مردمان یثرب غالباً کشاورزی و باغداری بود، اما در گذشت مدت زمان اندکی، کاروان‌های تجاری از مدینه به سوی سرزمین‌های دور و نزدیک روانه شدند.

ج. تأسیس بازار اسلامی

اقدام دیگر پیامبر اکرم (ص) در راستای ترویج فرهنگ اقتصاد درون‌زا؛ خارج کردن مسلمین از سیطره اقتصادی بازار یهودیان بود. در نگاه اول شاید بازار چندان مهم نباشد؛ اما رسول اکرم (ص) بسیار بدان توجه داشتند و از آنجا که بنا داشتند همه امور جامعه را سامان دهند، از این رو توجه ویژه‌ای به آن داشتند. خود در بازار می‌گشتند و بر قیمت‌ها، چگونگی معاملات مردم و خرید و فروش نظارت می‌کردند (میرسلیم، ۱۳۷۲: ۳۴۷)؛ در این میان متوجه شدند که در بازار «بنی قینقاع» یهودیان در معاملات خود نسبت به مسلمانان ستم نموده و به نوعی دست به چپاول می‌زدند. از همین رو اقدام به تأسیس بازاری مخصوص مسلمین کردند.

در تاریخ عرب قبل از اسلام آمده است که: «یهودیان ساکن مدینه به لحاظ توان اقتصادی از سطح بالایی برخوردار بودند و از طریق احتکار اجناس و ربا خواری دست به ایجاد اخلال در بازار می‌زدند؛ در واقع نبض بازار به دست آنان بود.» (جواد، ۱۳۹۱: ۱۴۰)؛ لذا بیم وابستگی مسلمین به یهودیان وجود داشت. از همین رو پیامبر (ص) تصمیم گرفتند بازاری برای مسلمین راه اندازی کنند که محور آن عدالت، پیشرفت، گسترش اقتصاد اسلامی و نشر اسلام باشد (رحیمی و غلامی فیروز جایی، ۱۳۹۴). بدین طریق هم از سلطه اقتصادی یهودیان بر مسلمین کاسته می‌شد، هم در قالب یک بازار اسلامی؛ فرهنگ غنی اقتصاد اسلامی ترویج می‌گردید و هم زمینه اشتغال بسیاری از مسلمین فراهم می‌شد؛ که این خود یکی از اصلی‌ترین اقدامات پیامبر (ص) در راستای گسترش اقتصاد مقاومتی و از جمله ابتکار عمل‌های اقتصادی رسول اکرم (ص) به‌شمار می‌آید.

سؤال سوم پژوهش: قراردادهای اقتصادی حکومت نبوی چه بودند؟

پیامبر اکرم (ص) در طول دوران رهبری مسلمین، چه در دوران حیاتشان در مکه و چه در مدینه؛ پیمان‌ها و قراردادهای بسیاری را با اقوام و ملل مختلف و در شرایط متفاوت می‌بستند. اما آنچه مد نظر پژوهش حاضر است، قراردادهایی است که بار مالی با خود به‌همراه دارد و عبارتند از:

الف. یهودیان بنی نضیر

پس از هجرت پیامبر به مدینه، بنی نضیر به همراه بنی قینقاع و بنی قریظه، با مسلمانان پیمان مصالحه بستند و عهد کردند که در صورت حمله دشمنان به مدینه در کنار مسلمانان به دفاع بپردازند و از تأمین مالی و جانی کفار قریش و برقراری روابط تجاری با آنان خودداری کنند (ابن هشام، ۱۳۶۱: ۱۴۸-۱۵۰)؛ اما از آنجا که بنی نضیر پیمان خود را بر اثر تحریک عبدالله ابن ابی زبیر پا گذاشتند، این غزوه، به‌عنوان دومین جنگ پیامبر (ص) با یهودیان مدینه در ربیع الاول سال چهارم هجری اتفاق افتاد. پس از تسلیم آنان؛ پیامبر (ص) از آنان خواست خانه‌هایشان را ترک کنند و از اموالشان به‌اندازه یک‌بار شتر بردارند و طلا و نقره و سلاح نیز با خود نبرند. آنها به‌سوی شام کوچ کردند و غنایم آنان به‌دست رسول خدا (ص) رسید که ایشان آن اموال را برای جنگ‌ها و هزینه‌های عمومی اندوختند. همچنین برخی از گفته‌ها حاکی از آن است که سهمی از آن اموال را به مهاجرین و دو تن از انصار - ابودجانة و سهل ابن حنیف - که نیازمند می‌نمودند، بخشیدند (یعقوبی، ۱۳۸۹: ۴۰۹؛ ابن سعد، ۱۳۷۴: ۷۱).

این صلح‌نامه از منظر اقتصادی با توجه به تمکن مالی یهودیان مدینه؛ حائز اهمیت است. از آن رو شاهدیم که

غنائمی که بدون جنگ علید مسلمین می‌گردد با هماهنگی رسول‌الله (ص) میان برخی مهاجران نیازمند و دو تن از فقرای انصار تقسیم می‌گردد؛ تا بدین طریق هم‌گشایشی در زندگی مستمندان حاصل شود و هم از نابرابری اقتصادی در جامعه مسلمانان تا اندازه‌ای فرو کاسته شود. این رفتار اقتصادی پیامبر (ص) در جامعه مسلمانان، بر محوریت «توزیع منطقی ثروت» با توجه به «عدالت اقتصادی» دلالت می‌کند؛ که البته شیوه توزیعش بر عهده حاکم اسلامی و بر پایه اوضاع و احوال زمانی و مکانی، متغیر است (سنگدهی، امانی چاکلی و عباسی، ۱۳۹۵: ۲۳ و ۱۰۹).

ب. خیبر

خیبر، قلمرو یهودی نشین بود که قلعه‌های فراوان و نخلستان‌ها و گله‌ها و اموال بسیار داشت و از مهم‌ترین مناطق حجاز شمرده می‌شد. قبیله غطفان با خیبریان متحد شد و در پی یورش بردن به مدینه بود که پیامبر (ص) پیشدستی کردند (ابن کثیر، ۱۳۸۷: ۳۵۴-۳۶۵؛ یعقوبی، ۱۳۸۹: ۴۱۵) و به یارانشان دستور دادند اگر تنها به نیت جهاد وی را همراهی می‌کنند، آماده شوند نه به قصد گردآوری غنیمت (واقدی، ۱۳۸۸: ۴۲۸).

پیامبر (ص) و یارانشان، قلعه‌های خیبریان را یکی پس از دیگری فتح کردند و یهودیان در دو قلعه وطیح و سلالم پناه بردند. اما رسول خدا (ص) آن دو را نیز محاصره کردند. زمانی که به هلاکت خویش یقین پیدا کردند، مجبور به تسلیم شده و از رسول خدا (ص) خواستند تا اموالشان را بگذارند و بروند. پیامبر (ص) نیز پذیرفتند (ابن سعد، ۱۳۷۴: ۱۳۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۶۰)؛ البته اهل خیبر از پیامبر درخواست کردند تا اجازه دهند در سرزمینشان به‌مانند؛ چرا که به وضع کشاورزی آن آگاه‌تر هستند. پیامبر نیز با این شرط که درآمدشان را به‌صورت «مناقصه» تقسیم نمایند؛ پذیرفتند؛ مشروط به اینکه هر زمان که پیامبر (ص) بخواهد می‌تواند آنان را از آنجا بیرون کند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۱۴۹؛ ابن سعد، ۱۳۷۴: ۱۳۶).

این صلح نامه غنائم و اسیران فراوانی برای مسلمانان به‌همراه داشت که مطابق مفاد آن، سهمی برای خدا و رسولش و همسران ایشان، تعلق می‌گرفت. صفیه، دختر حبیب بن اخطب در میان اسیران بود که پدرش با بنی قریظه کشته شده بود. صفیه زن کنانه بن الربیع بن ابی الحقیق بود که توسط محمد بن مسلمه کشته شده بود. چون خیبر گشوده شد، پیامبر (ص) صفیه را برای خود برگزید و غنایم را از گندم و خرما میان مردم تقسیم کرد.

شمار سهم‌هایی که اموال خیبر به آنها تقسیم شد، هزار و هشتصد سهم بود از مردان و اسب‌انسان؛ شامل هزار و چهارصد مرد و دوپست اسب بود. سرزمین خیبر سه بخش بود: شق و نطاه و کتیبه. کتیبه به‌عنوان خمس به رسول خدا (ص) تعلق گرفت؛ او نیز آن را میان خویشاوندان و زنان و دیگر مسلمانان و مستحقان تقسیم نمود. اهل خیبر به شیوه مساقات در آنجا به کار پرداختند تا زمانی که خلیفه دوم آنان را از آنجا براند (ابن خلدون، ۱۳۸۳: ۳۴۱).

منابع مالی حاصل شده از این پیمان، دست پیامبر را در اجرای برنامه‌های اقتصادی و رفع مشکلات اقتصادی مردم بازتر می‌کرد. همچنین نیمی از درآمد حاصل از باغداری و کشاورزی زمین‌داران یهود نیز بر اساس سنت «مناقصه» به ایشان تعلق می‌گرفت (سنگدهی، امانی چاکلی و عباسی، ۱۳۹۵: ۱۱۰).

در تاریخ یعقوبی چنین نقل شده‌است که پس از فتح خیبر پیامبر (ص) از تنگ‌دستی و قحطی و نیازمندی اهل مکه خبر یافت؛ از همین رو مقداری طلا به عمر بن امیه ضمری سپرد تا به ابوسفیان ابن حرب ابن امیه، صفوان ابن امیه و سهیل ابن عمرو جهت گشایش امور خویش بسپارد که صفوان و سهیل امتناع ورزیدند و ابوسفیان تمام آن را گرفت و مابین فقرای قریش تقسیم نمود و فرمود: خدا برادرزاده‌ام را پاداش نیک دهد که با خویشاوندان خویش نیکوکار است (یعقوبی، ۱۳۸۹: ۴۱۶). این یکی از نمونه‌های مصارف اموال بیت‌المال در اسلام مطابق عملکرد رسول‌الله (ص) محسوب می‌گردد.

پ. صلح‌نامه با اهل ذمه

پیامبر اسلام (ص) در ابتدا اهل ذمه و پیروان ادیان دیگر را از طریق گفتگو به اسلام دعوت می‌کردند و اگر کسی مسلمان نمی‌شد، بدون اجبار و تحمیل عقایدش، او را به صلح فرامی‌خواند و با او پیمان می‌بست. گرفتن جزیه را هم می‌توان نوعی پیمان به‌شمار آورد؛ زیرا با پرداخت جزیه، آن شخصی همانند مسلمانان و شهروندان دولت اسلامی از امنیت، امکانات و حقوق عمومی برخوردار می‌شود؛ اما اگر به این پیمان توجه نمی‌شد و گروه مقلبل اعم از دیندار یا مشرک پیمان شکنی می‌کرد، یا پیامبر احساس می‌کرد که طرف مقابل درصدد سوء استفاده از این پیمان است، به حکم آیه: *إِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّا لِلَّهِ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ* (انفال: ۵۸)؛ با آنان سخت مقابله می‌کرد. تقریباً، بلکه تحقیقاً، همه برخوردهای نظامی پیامبر با کسانی که با آنان پیمانی داشته؛ بر این گونه بوده است.

مجوسیان که اصالت ایرانی داشته و در مناطق یمن، بحرین، عمان و یمامه سکونت داشتند؛ اکثراً میان اسلام آوردن و اجرای فرامین اسلامی یا پرداخت جزیه مخیر می‌گشتند. از آن جمله این افراد منذر بن مساوی فرماندار بحرین است. در سال هشتم هجری و هنگامی که پیامبر از غزوه حنین باز می‌گشت، از جعرانه بین راه طائف و مکه علاء بن حضرمی را با نامه‌ای به‌سوی منذر بن ساوی روانه کرد و او را به اسلام دعوت نمود. منذر اسلام آورد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۶۸) و برای آن حضرت نوشت که نامه‌ات را برای اهل هجر خواندم؛ هر که خواست مسلمان شد و هر که خوش نداشت، بر دینش باقی ماند. آنگاه نوشت که در سرزمین من مجوس و یهود هم هستند و از پیامبر کسب تکلیف کرد. رسول خدا در پاسخش نوشت: تا زمانی که بر راه راست باشی، والی آنجا بمان. بر مجوسیان هم اسلام را عرضه کن و اگر نپذیرفتند، باید جزیه بدهند و ازدواج با آنان نشاید و ذبیحه شان خورده نشود؛ در نامه مشابهی هم که برای والی عمان فرستاده شد، گرفتن جزیه از مجوس ذکر شده است (طبری، ۱۳۷۵: ۲۹).

همچنین پیامبر (ص) عمروعاص را به نزد پادشاهان جیفر و عیاذ دو فرزند جلندی فرستاد. آنان اسلام آوردند و صدقه دادند. عمروعاص از مجوسیان آن سرزمین جزیه و از مؤمنان توانگر عمان، صدقات و زکات می‌گرفت و آنها را میان بینوایان تقسیم می‌کرد (فیاض، ۱۳۸۴: ۱۰۳).

همچنین پیامبر (ص)، زمانی که بازرگانان، خبر آمادگی رومیان برای حمله به مدینه را آوردند، لشکر خویش را برای مقابله به شام فرستاد. هنگامی که تبوک رسید (۹ ه. ق)؛ قبایل (امیر ایله، اهالی جرباء، اذرح و مقنا) با پرداخت جزیه با مسلمانان مصالحه کردند. اهالی دومه الجندل نیز با پرداخت زکات و جزیه و خمس که از اصول منابع مالی پیامبر (ص) به شمار می‌رفت، با مسلمین مصالحه کردند. تمامی اقوامی که در قبال امنیت جانی و مالی خویش جزیه به مسلمین می‌پرداختند، «اهل ذمه» خوانده شده و از امنیت مالی و جانی برخوردار می‌شدند (سنگدهی، امانی چاکلی و عباسی، ۱۳۹۵: ۱۱۲).

سؤال چهارم پژوهش: پیامبر اکرم (ص) چگونه با تهدیدها و تحریمهای اقتصادی مقابله می‌کردند؟

جایگاه دیگری که در سیره اقتصادی رسول الله (ص) جای تأمل و تعمق دارد؛ بحث روش مقابله و عملکرد ایشان در مقابله با تحریمها و تهدیدهای خارجی است. مسلمانان با دو نوع تهدید اقتصادی روبه‌رو بودند:

الف: تهدید اقتصادی هدفمند

ب: تهدید اقتصادی فراگیر

تهدید اقتصادی هدفمند به اشخاص خاص ناظر بوده و در آن گزارش‌هایی از گرسنگی و تشنگی دادن به مسلمانان، ممانعت از تجارت و نیز عدم پرداخت بدهی‌های آنان، برای فشار آوردن و تسلیم کردن مشاهده می‌شود (ابن هشام، ۱۳۶۱: ۳۳۹ و ۳۴۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸۲؛ طبری ۱۳۷۵: ۹۱).

در تهدید اقتصادی فراگیر؛ مشرکان تصمیم گرفتند برای جلوگیری از گسترش دعوت پیامبر (ص) و همچنین تسلیم

کردن بنی هاشم و بنی عبدالمطلب در برابر خواسته‌های خویش، آنان را مورد تحریم اقتصادی - اجتماعی قرار دهند (سید حسین زاده یزدی و شریف‌زاده، ۱۳۹۵: ۹).

الف. محاصره در شعب ابی طالب

مهم‌ترین و نخستین تهدید اقتصادی مسلمانان، محاصره اقتصادی در شعب ابی طالب است. زمانی که مشرکین با توطئه‌های فراوان نتوانستند جلوی انتشار پیام اسلام را بگیرند، دست به این اقدام زدند و از آن پس بنا گزیر پیامبر (ص) و یارانش در بیرون مکه در دره ای به نام «شعب ابی‌طالب» به سر می‌بردند و زندگی آنان در کمال سختی و ناراحتی می‌گذشت. با این وجود، هر چه دشمن به پیامبر پیشنهاد می‌داد که از دعوت خود دست بردارد تا او را آزاد کنند، او نمی‌پذیرفت و تسلیم فرمان آنان نمی‌شد. این محاصره سه سال به طول انجامید تا پیامبر (ص) از جانب خداوند آگاه شد که موریانه، عهدنامه قریش را خورده و جز نام خدا از آن چیزی باقی نمانده‌است. ابوطالب، این مطلب را در جمع قریش اعلام کرد و آنان قول دادند که اگر گفتار پیامبر (ص) راست باشد، دست از محاصره بردارند. سپس به درون کعبه رفتند، دیدند که سخن پیامبر (ص) درست بوده و عهدنامه از بین رفته‌است. ناگزیر پیامبر (ص) و یارانش را آزاد کردند تا به مکه بازگردند (درودگر، ۱۳۹۴: ۱۳۸ و ۱۳۹).

اما با هجرت به مدینه و تشکیل حکومت اسلامی، تهدیدها و تحریم‌ها شکل جدی تری به خود گرفت. از آنجا که قریش از سال‌ها پیش از بعثت پیامبر اکرم (ص) به دلایل گوناگون مانند بستن پیمان‌های تجاری با دولت‌های منطقه و قبیله‌های گوناگون جهت تأمین امنیت راه‌های تجاری، واقع شدن در مسیر تجاری دولت‌های منطقه، دشواری عبور از راه‌های تجاری شبه جزیره و آگاهی و مهارت آنها در این باره و نیز آگاهی از سیاست‌ها و نیازهای تجاری دولت‌های منطقه درباره تجارت؛ موفق به پدید ساختن انحصار در این باره شده بودند و شهر مکه به‌عنوان مرکز تجارت عرب شمرده می‌شد و همچنین به‌علت قرار گرفتن در مسیر راه‌های تجاری و نیز سفر زائران خانه کعبه و داد و ستد در آنجا، اهمیت دو چندانی داشت (جوادی، ۱۳۹۱: ۲۸۷).

دولت نوپیدا مدینه که به این شرایط کاملاً آگاهی داشت؛ برای مقابله با آن در گام اول، به مذاکره با قبیله‌های ناامن کننده تجارت خارجی مدینه، در جهت تأمین امنیت این فعالیت پرداخت (ابن هشام، ۱۳۶۱: ۳-۴). سپس به تشویق وارد کنندگان کالاهای اساسی و راهبردی با اعطای امتیازهای گوناگون به آنها پرداخت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۴۷) و با تشویق و ترغیب مسلمانان مدینه به اشتغال در فعالیت‌های تجاری خارجی و فراهم آوردن شرایط لازم به مقابله با انحصار تجاری قریش برخاسته و در این مسیر، تأسیس بازار داخلی و مستقل در محل راهبردی ورود بازرگانان و تاجران به مدینه و تشویق آنان از طریق معافیت‌های مالیاتی به تسهیل تجارت در مدینه دامن زد و بدین طریق حکومت مدینه، انحصار تجاری قریش بر منطقه را خاتمه داد (سید حسین زاده یزدی و شریف‌زاده، ۱۳۹۵: ۹).

ب. جنگ احزاب

یکی دیگر از نمونه‌های تهدید مشرکان علیه مسلمانان مدینه، در نبرد احزاب رخ می‌دهد. علت اصلی وقوع، این بود که گروهی از یهود همچون "سلام بن ابی الحقیق" و "کنانه بن ابی الحقیق" و "سلام بن مشکم" و "حیی بن اخطب" از بنی النضیر و "هوذه بن قیس" و "ابو عمار الوائلی"، که پس از رانده شدن از مدینه به خیبر رفته بودند، روانه مکه شدند و احزاب و دسته‌هایی را علیه رسول خدا (ص) برانگیختند و نیز مردم را ترغیب کردند تا به مال یاریشان دهند (بقره، ۲۱۴: احزاب، ۱۰ و ۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۱۹). چند عامل باعث شدند تا شهر مدینه در آستانه جنگ احزاب و نیز در طول آن دچار کمبود خوار و بار و غذا شود که شواهدی از گرسنگی و قحطی در طول جنگ احزاب، نشان دهنده بروز این پدیده است (ابن هشام، ۱۳۶۱: ۱۷۱ و ۱۷۲). این عوامل عبارتند از:

❖ تضعیف بنیه اقتصادی مدینه به‌علت بروز جنگ‌های پیاپی و بازماندن مسلمانان از فعالیت‌های اقتصادی

مانند کشاورزی و بازرگانی،

- ❖ عوامل طبیعی همچون وجود خشک‌سالی، کمبود بارندگی در مدینه،
- ❖ عامل خارجی محاصره اقتصادی مدینه به‌وسیله لشکر احزاب (واقعی، ۱۳۸۸: ۵۴).

ج. تهدید به تحریم اقتصادی منافقان

پس از بر ملا شدن ماهیت منافقان مدینه، "عبدالله ابن ابی" دست به تحریکاتی بر علیه پیامبر (ص) زده و موفق شد پس از جنگ بنی مصطلق در سال پنجم هجری، در اثر اختلافی که ما بین مهاجرین و انصار بر سر چاه‌های آب به وجود آمد، فریاد تظلم خواهی سر دادند و با تحریک احساسات قبایل اوس و خزرج جهت انتقام جویی از مهاجران و پرهیز از انفاق به مهاجران و تهدید به تحریم، درصدد براندازی حکومت اسلامی برآمدند (واقعی، ۱۳۸۸: ۳۱۰-۳۱۳؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱۹-۲۲۰؛ منافقون: ۸؛ طباطبایی، ۱۳۸۷: ۴۷۵). پیامبر (ص) با تدبیرهای مناسب توانستند این تهدیدها را خنثی نمایند:

- ❖ افشای ماهیت منافقان با نزول سوره و قرائت آن در مراسم عبادی - سیاسی جمعه (واقعی، ۱۳۸۸: ۳۱۲-۳۱۳)،
- ❖ دستور به انفاق و ایجاد انگیزه برای انجام آن (منافقون: ۱۰؛ طباطبایی، ۱۳۸۷: ۴۹۱)،
- ❖ ایجاد ترس در منافقان (توبه: ۶۶-۶۷؛ منافقون: ۴؛ انفال: ۶۰)،
- ❖ اعراض و رو برگردانی از آنان (نساء: ۶۱-۶۳، ۸۱، ۹۵)،
- ❖ حفظ امنیت و آرامش روانی جامعه و انحراف اذهان مردم از جنگ روانی منافقان (واقعی، ۱۳۸۸: ۳۱۵-۳۱۶؛ سید حسین زاده یزدی و شریف‌زاده، ۱۳۹۵: ۹)

سؤال پنجم پژوهش: عملکرد اقتصادی پیامبر (ص) بر چه اصولی استوار بود؟

عملکرد اقتصادی پیامبر (ص) مبتنی بر اصول هفتگانه ذیل بود:

۱. ترویج فرهنگ کسب و کار: بوسه زدن بر دست کارگر و ارج نهادن مقام ایشان توسط پیامبر (ص)؛ بیانگر این مسئله است که ارزشمندترین امر نزد خداوند، تلاش برای کسب روزی حلال است. کارگر به‌عنوان پایین‌ترین قشر در یک جامعه از منظر پیامبر (ص) چنان قابل احترام و صاحب جایگاه است که ایشان در برابر او تواضع داشته و مقام وی را ارج می‌نهند. این عمل پیامبر در نگاه کلان، بیانگر ارزش‌های اسلام در زمینه برابری و عدالت اجتماعی است. از منظر دیگر، فعالیت و دوری از تنبلی و کسالت با این ارج نهادن مقام کارگر توسط پیامبر (ص) مورد تأکید قرار می‌گیرد. در اسلام، زهد و دوری جدای از امرار معاش و گذراندن زندگی روزمره از طریق کار و تلاش نیست. نخستین گام رسیدن به اقتصاد پویا، داشتن اجتماعی متشکل از افراد تلاشگر و فعال است که ماحصل آن تأمین نیروی کار داخلی است.
۲. تبیین احکام کسب و کار: برقراری قرارداد مساقات و مزارعه، حدود حلال و حرام اموال، احکام خمس و زکات، حدود تصرف در اموال غیر، احکام مربوط به ملک و زمین‌های کشاورزی، نهی از احتکار و گران‌فروشی، احکام مربوط به غنائم و اسرای جنگی و...؛ به‌منزله جهت دهی به مسیر راه اقتصاد پاک و خالی از شبهه اسلامی است که حضرت رسول اکرم (ص) در طول حیات مبارکش به مسلمانان آموختند. برای تحقق اقتصاد مستقل و به‌دور از وابستگی به‌غیر، سلامت بازار از جمله ملاک‌های اساسی است. نظارت دقیق بر بازار و جلوگیری از انحصار طلبی برخی سودجویان، یکی دیگر از تلاش‌های رسول‌الله (ص) در بعد اقتصادی می‌باشد. همان‌طور که اشاره نمودیم تأسیس بازار اسلامی و خروج بازار از یوغ انحصار یهودیان همراه با اتکا به توان مسلمین، یکی دیگر از مولفه‌های اقتصاد مقاومتی در عملکرد رسول‌الله (ص) است.
۳. تصحیح چرخه تولید، توزیع و مصرف: در کنار جهت دهی به مسیر کسب و کار مطلب مهم دیگر تصحیح چرخه

تولید، توزیع و مصرف است که این مهم با نظارت دقیق بر بازار از طریق کارگزاران صادق و دلسوز مسیر است. بازدید شخص رسول‌الله از بازار مدینه نمونه‌ای از نظارت نهادهای نظارتی بر این چرخه است. تولیدات با قیمت مناسب از تولیدکننده خریداری شود تا انگیزه تولید برای او باقی بماند و با قیمت مناسب به دست مصرف کننده برسد بسیار حائز اهمیت است. قطع دست واسطه‌گران و منفعت طلبان و گاهی احتکار کنندگان در رونق اقتصادی و علاقه به تولید مؤثر است. مصرف کننده واقعی نیز می‌بایست با پرهیز از اسراف و زیاده‌خواهی و پرهیز از مصرف گرایی مذموم به تصحیح چرخه فوق یاری رساند. این مهم یکی از اصلی‌ترین راهکارهای اقتصاد مقاومتی است.

۴. تصحیح شیوه و سبک‌زندگی: یکی دیگر از اصلاحات مؤثر اقتصادی پیامبر (ص) تغییر نگرش و شیوه زندگی تازه مسلمانان بود. برقراری عقد اخوت در بدو ورود به مدینه و جایگزینی فرهنگ برادری و برابری در مقابل تعصبات کور قبیله‌ای نقش مؤثری در تغییر سبک‌زندگی اهالی مدینه داشت. در کنار این برادری احادیث رسول‌الله (ص) در خصوص پرهیز از مصرف گرایی و تجمل، همدلی و همیاری به فقرا اعم از مهاجر و انصار، زهد و آخرت طلبی به جای دنیا خواهی و حرص، تکریم خانواده و تشویق به ازدواج به جای روابط مجهول و بی‌اعتبار همگی در تغییر سبک‌زندگی مردمان تازه مسلمان تأثیر چشمگیر داشت و نقش مؤثری در مسیر رونق و اصلاحات اقتصادی مدینه النبی بر می‌داشت.

۵. اعتماد به جوانان: یکی دیگر از ویژگی‌های عملکرد اقتصادی پیامبر (ص) اعتماد به تفکر و ابتکار عمل جوانان است. اندیشه جوان مسلمان پاک و کارآمد است. زیرا جوانان طمع و خودخواهی مسن‌ترها را ندارند و از سوی دیگر جسارت و شجاعت جوانان در بسیاری موارد کارگشا است. رسول اکرم (ص) نیز با آگاهی از این خصلت‌ها در موارد بسیاری از مشورت و همفکری جوانان بهره می‌جستند و دیگران را نیز به مشورت با جوان‌ترها دعوت می‌نمودند. انتخاب اسامه ابن زید به عنوان فرمانده سپاه مقابله با رومیان و عمل به پیشنهاد حفر خندق در جنگ احزاب از نمونه‌های این جوان گرایی پیامبر (ص) است. استخدام و به‌کارگیری نیروی جوان عالم کارآمد در پیشبرد اهداف اقتصادی یک کشور بسیار مؤثر است زیرا نیروی جوان با فکر جدید و ابتکار عمل راه‌های جدیدی را در مسیر رونق اقتصادی باز می‌کند.

۶. سیطره بر منطقه: در شرایط بحران تحریم‌های دشمنان، جذب همسایگان و گشودن راه ارتباطی با برخی اقوام و کشورهای دوست می‌تواند در برخی امور گره‌گشا باشد زیرا از سویی حمایت و همدلی دوجانبه توان مقابله با دشمنان مشترک را بالا می‌برد و از سوی دیگر راه‌های تجارت و بازرگانی را هموار می‌سازد. گسیل کاروان‌های تجاری از مدینه و ورود تجار به مدینه از سویی به گسترش اسلام کمک شایانی کرد. از سوی دیگر نیاز داخلی را تأمین و تولیدات شهر را به خارج از مرزهای شهر صادر کرد و از این طریق به رونق بهتر و بیشتر اقتصادی دامن زد. رونق اقتصادی به دنبال خود منافع بی‌شماری را به ارمغان می‌آورد. توانمندی اقتصادی اعتماد به نفس ملی را به همراه دارد. از همین رو شاه‌کلید گذر از شرایط بحران اقتصاد درون‌زا و مقاومتی است.

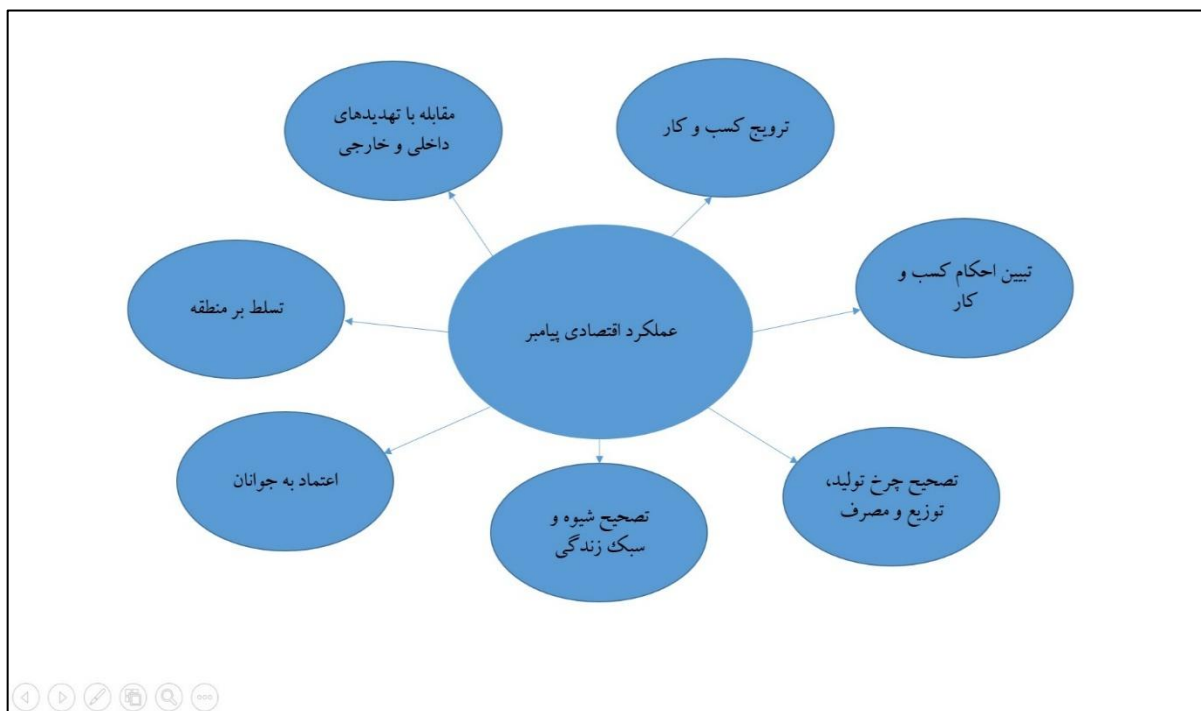
۷. مقابله با تهدیدهای داخلی و منافقان: علاوه بر خطر جدی دشمنان خارجی گاهی توطئه‌های منافقان از داخل ضربه‌های اساسی به یک کشور می‌زند. منافقین مدینه و همدستی آنان با یهودیان و مشرکان مکه در موارد متعددی موجبات آزدگی خاطر پیامبر (ص) را فراهم آورد. برای تحقق آرمان حقیقی اقتصاد مقاومتی نباید از خطر و کارشکنی دشمن داخلی مغفول ماند.

نتیجه‌گیری

در اقتصاد اسلامی هر گونه رفتاری که موجب شود تا هدف اصلی و حکمت آفرینش به دست نیاید ممنوع بوده و از سوی دولت بر اصلاح و تصحیح رفتار اقتصادی انجام می‌گیرد تا کسی یا گروهی بر خلاف اهداف عالی اسلامی و مصلحت مسلمین رفتار نکند. از این رو است که؛

علما معتقدند که در تبیین مبانی اسلام، شناخت سیره نبوی (ص) و ائمه اطهار (ع) با عمل به دستورات قرآن کریم است که می‌تواند شیوه صحیح زندگی مبتنی بر وحی الهی را پیش پای مؤمنان به دین اکمل قرار دهد و آنچه در آیات فوق مشاهده کردیم روش صحیح رفتار اقتصادی از منظر اسلام است.

هفت مولفه در بررسی عملکرد اقتصادی حضرت رسول (ص) در شرایط جنگ و تهدید و تحریم؛ قراردادهای و دستورات اقتصادی مورد تأکید ایشان، در نمودار زیر ماحصل جستجو در عملکرد اقتصادی پیامبر اکرم (ص) در مدینه با ست. عزم ملی در سایه رهبری ذات اعظم رسول‌الله (ص) در مدت زمان کوتاهی با وجود همه کارشکنی‌ها پیام حقیقی اسلام را به گوش جهانیان رسانید.

منابع:

- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۷۱)، *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۸۳)، *تاریخ ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن سعد، محمد بن سعد کاتب واقدی (۱۳۷۴)، *طبقات الکبری*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن کثیر، اسماعیل ابن عمر (۱۳۸۷)، *تفسیر ابن کثیر*، قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
- ابن هشام (۱۳۶۱)، *سیرت رسول‌الله*، ترجمه رفیع الدین اسحاق ابن محمد همدانی (قاضی ابرقو)، تصحیح اصغر مهدوی، ج ۲، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بیهقی، احمد بن حسین (۱۳۸۷)، *سنن الکبری*، ج ۶، قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
- تقوی سنگدهی، سیده لیلا، بهرام امانی چاکلی و جمیله عباسی (۱۳۹۵)، «اصول و قواعد اقتصادی حاکم بر عهدنامه‌ها و قراردادهای دوره پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)»، *سخن تاریخ*، دوره ۱۰، شماره ۲۳، ۱۱۶-

۱۰۱.

- جباری، محمدرضا (۱۳۸۵)، «سیره اقتصادی و معیشتی پیامبر اعظم (ص)»، نامه تاریخ‌پژوهان، ۸، ۴۹-۲۷.
- جواد، علی (۱۳۹۱)، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*، ج ۴ و ۷، بغداد: مکتبه النهضه.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵)، *رساله امام‌خمینی*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام‌خمینی (ره).
- درودگر، یوسف (۱۳۹۴)، *خلاصه تاریخ انبیاء*، تهران: یاس بهشت.
- دوانی، علی (۱۳۹۰)، *تاریخ اسلام از آغاز تا هجرت*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- رحیمی، عبدالرفیع و علی غلامی فیروز جانی (۱۳۹۴)، «بررسی سیاست‌های اقتصادی-دینی رسول خدا (ص) در مدینه»، *فصلنامه پژوهش‌های تاریخی*، (۲۶)، ۷۱-۸۸.
- سیدحسین زاده یزدی، سعید و محمد جواد شریف‌زاده (۱۳۹۵)، «سیره پیامبر اکرم (ص) در مقابله با تهدیدهای اقتصادی»، *اقتصاد اسلامی*، (۶۲)، ۱۶، ۳۱-۵.
- صدر، سید کاظم (۱۳۸۶)، *اقتصاد صدر اسلام*، تهران: مرکز نشر آثار علمی دانشگاه شهید بهشتی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۳ و ۴، تهران: نشر اساطیر.
- فیاض، علی‌اکبر (۱۳۸۴)، *تاریخ اسلام*، تهران: دانشگاه تهران.
- قرآن کریم
- مرسل پور، محسن و سعید جم (۱۳۹۷)، «بررسی تحلیلی سیاست اقتصادی پیامبر (ص) در تخصیص منابع»، *نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، (۲۴)، ۷، ۲۴-۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میرسلیم، مصطفی (۱۳۷۲)، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۳، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- نصیری، محمد (۱۴۰۰)، *تاریخ تحلیلی صدر اسلام*، ویراست دوم، قم: دفتر نشر معارف.
- واقدی، محمد ابن عمر (۱۳۸۸)، *مغازی: تاریخ جنگ‌های پیامبر، محمود مهدوی دامغانی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۹)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، ج ۱، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.